

ФЕНОМЕН КОМІЧНОГО В ЛІТЕРАТУРІ

УДК 821.161.2 – 17 Брат7світ.09

Сидоренко О. В.,

кандидат філологічних наук, доцент,
Запорізький державний медичний університет
oksana_sydorenko@ukr.net

КОМІЗМ БАРОКОВОЇ ЗБІРКИ Д. БРАТКОВСЬКОГО “СВІТ, РОЗГЛЯНУТИЙ ПО ЧАСТИНАХ”

Анотація

У статті аналізуються провідні конституенти, які формують стихію комічного у збірці барокового польськомовного письменника Данила Братковського “Світ, розглянутий по частинах”. Доведено, що специфіка комічного у фразках має сатирично-викривальний імператив, реалізація якого, можлива завдяки антонімічній опозиції, навколо якої вибудовується сюжет твору, пуанту або моральної сентенції, а також мотивам, які спроможні викликати сатирико-гумористичну реакцію потенційного реципієнта. Стихія комічного аналізованої збірки зорієнтована на руйнування підданого критиці світоустрою.

Ключові слова: бароко, фразка, комічне, сатира, бінарна опозиція, пуант, мотив.

Summary

This article analyzes the major devices of forming the comic atmosphere in the Baroque collection by Polish writer Daniel Bratkowski "The world considered in pieces." It is proved that the specific of comic effect in frasches has a satirical accusatory imperative the realization of which becomes possible due to antonymous opposition.

Key words: baroque frasche, comic, satire, binary opposition, pointe motive.

В епоху бароко в Україні активно розвивається сатирично-гумористична література, наративні стратегії та жанрово-стильова палітра якої знайшли реалізацію не лише в низькому, народному, але й високому чи то феодально-аристократичному її вираженні, хоча ще донедавна категорія комічного залишалася саморепрезентантом саме “низового” мистецтва слова. Універсальність цієї категорії підкреслив італійський бароковий письменник Емануеле Тезауро, зауваживши, що “не існує явища ані настільки серйозного, ані настільки сумного, ані настільки піднесеного, щоб воно не могло обернутися на жарт і за формою, і за змістом” [10, 66]. Яскраву реалізацію цієї барокової доктрини на літературній карті України спостерігаємо в творчому доробку Данила Братковського, представленого збіркою “Світ, розглянутий по частинах”.

Представляючи за словами Д. Чижевського так звану “українську школу” польської літератури, Д. Братковський, хоча і був ревним захисником усього українського, що власне довів своїм життям, не лише писав польською мовою, але й вірогідно орієнтувався на польську літературу. Переконливим аргументом на підтвердження цьому може

слугувати жанрова невизначеність поетичних творів, із яких і складається збірка письменника. Деякі науковці при її аналізі обмежуються означенням вірші, багато дослідників вказують на зв'язок поезій із епіграмою, жанром, який в епоху бароко набуває особливої популярності, проте варто зважати на той факт, що в збірці “Польські фрашки” серед письменників-фрашкарів фігурує і Данило Братковський, правда під іменем Даніель, власне так себе поет презентував на польський манер.

Жанр фрашки насправді подібний до епіграми і на генологічному, і тематологічному, і на поетикальному рівнях, а зважаючи на те, що збірка написана польською мовою, а її автор, будучи людиною високоосвіченою та ще й проживаючи на території, що входила до Речі Посполитої, безперечно був належно обізнаний із польською літературою. Тож є всі підстави визначати твори збірки “Світ, розглянутий по частинах” як фрашки.

Цей власне польський жанр міської літератури виникає у XVI ст., а розквіт його припадає на XVII ст. Фрашка – це короткий віршований твір в основі якого покладено життєву ситуацію, показану крізь призму сміхового начала. Фрашка, на думку І. Лозинського, “стає тим куточком у давній польській поезії, де простий, але письменний городянин XVI ст. сміливо забирає голосі, не наслідуючи високого стилю шляхетських поетів, висловлював свої погляди і своє ставлення до людей та суспільства” [6, 10].

Національно-детермінований жанр фрашки увиразнює генологічну картину західноєвропейської сміхової “низової” літератури, апогей розвитку якої припав на період пізнього Середньовіччя та Відродження. Фрашка і за тематикою, і за структурною організацією, і за життєвою правдоподібністю ситуацій, переданих крізь призму сміху, дуже близький до цього різновиду літератури. До речі, варто було б наголосити, що на відміну від інших жанрів, функціонування яких залишилося давно в минулому, польські фрашки не втратили своєї популярності і до сьогодні.

Що стосується української літератури, то в її лоні такий культурний феномен, як міська “низова” література не представлений настільки рельєфно і яскраво як у західноєвропейському регіоні. Відсутність в українській тогочасній культурі малих жанрів “низової” літератури пояснюється відмінним суспільно-історичним розвитком та ідеологічною направленістю. Народна українська сміхова традиція на вітчизняному ґрунті функціонувала у своєму національному різновиді. Яскравим свідченням цьому в межах національної сміхової культури є святковий бурлеск XVII-XVIII ст., пов'язаний із творчістю мандрівних дяків. Слід пам'ятати, що українська “низова” література має більше відмінностей із західноєвропейською, аніж спільностей. Безперечно, своїм корінням національний бурлеск сягає давніх європейських традицій сміхової культури, однак “місцевий православний традиціоналізм мав глибоке коріння, і до кінця XVIII ст. саме він визначав обличчя нашої культури” [8, 24].

Таким чином, можна стверджувати, що попри не вироблену чітку жанрову детермінанту в національній “низовій” літературі її відсутність компенсують зокрема жанри епіграми та фрашки. Згадана збірка Д. Братковського, за словами В. Липинського, є “гострою сатирою в жартівливій формі на сучасне суспільство” [5], причому сатирою висловленою українцем і крізь призму українського гумору, тож маємо підстави розглядати збірку “Світ, розглянутий по частинах” у контексті загальноєвропейської сміхової літератури. На жаль, цілісне, ґрунтовне дослідження творчості Д. Братковського відсутнє, є лише поодинокі роботи О. Бай [1], О. Трюхан [11], Г. Калантаєвської [4], у яких лише принагідно піднімається тема комічного начала. Мета статті – з’ясувати специфіку творення стихії комічного у віршах Д. Братковського, зокрема виявити провідні чинники, через які ця стихія опредмечується.

Загальноновизнано, що категорія комічного належить до найбільш складних категорій естетики і протягом століть спричинює досить жваві дискусії у колах науковців. Загальним місцем у сучасному науковому дискурсі навколо комічного стала теза про те, що створення універсальної теорії комічного – завдання абсолютно непосильне для людського розуму. Наводячи на користь цієї тези велику кількість аргументів і цитат із класичних праць різних авторів, науковці ХХ століття все ж неодноразово вдавалися до чергових спроб, і накопичений сучасною наукою досвід є, безперечно, цінним і вагомим. Так, Ю. Борєв виокремлює два види комізму – природно комічне і суспільно комічне [2], В. Пропп, полемізуючи з Ю. Борєвим, доводить, що неправомірно вважати “несатиричний сміх позбавленим суспільного значення” [9, 156]. Визнаючи справедливість розподілу сміху на сатиричний і несатиричний, В. Пропп переконливо обґрунтовує, що “комізм є засобом, а сатира є ціллю. Комізм може існувати поза сатирою, а сатира не може існувати поза комізмом” [9, 156]. Саме ця ключова для теорії комічного В. Проппа теза є важливою для даної розвідки.

Специфіка комічного у фрашках має сатирично-викривальний імператив, реалізація якого, перш за все, можлива завдяки антонімічній опозиції, навколо якої вибудовується сюжет твору, адже “митці бароко жили у світі, де ... “розпалася гармонія”, у світі оголених протиріч і антиномій, що мисляться ними як норма буття і водночас як естетичний принцип, що реалізується в поезиці контрастів” [7]. Таким чином, однією з ключових ознак можна вважати наявність певного концептуального протиріччя. Вираження цього протиріччя має цікавий характер, адже у фрашках не спостерігаємо чітко виражену опозицію між позитивно та негативно маркованими персонажами, між добром та злом, між суб’єктом (той, хто ініціює комічну ситуацію) та об’єктом (той, хто висміюється). Уже в самій назві збірки “Світ, по частинах розглянутий” Д. Братковський доносить до читача головний імператив: світ втратив гармонію,

цілісність, за таких обставин він набуває лише негативних конотацій, місцю позитиву немає. Саме тому в більшості творів відсутні позитивні герої та події, вони просто мисляться як противага підданам нищівній критиці об'єктам. У віршах всі герої апіорі піддаються критиці, бо всі є частиною цього позбавленого гармонії світу. Навіть у тих віршах, де є зневажені, обдурені, автор не стає на їх захист, оскільки в інших творах вони постають такими ж, що не оминають нищівного викриття. Так, цікавими бачаться вірші, у яких на провідних ролях постають жінки, однак якщо в деяких з них акцентується на їх достоїнствах та добродетельностях, то в інших жінки зображені на контрасті до перших. Більше того, періодично сам автор стає активним учасником сатирично-викривального процесу, з'являючись у віршах під назвою "Автор до себе", однак і у ставленні до себе він не зраджує концепції збірки. Автор-персонаж критично оцінює себе, пам'ятаючи, що він теж частина цього вразливого світу і він теж причетний до його гріховності.

Окрім заявленого концептуального протиріччя вагомим конституентом творення стихії комічного є структурований ним же пуант або мораль. Іншими словами йдеться про парадоксальне закінчення твору. Наявність пуанту ділить твір ніби на дві частини. У першій міститься основний виклад матеріалу, де подається вже означена бінарна опозиція, тобто діаметрально протилежні етико-аксіологічні позиції, які й призводять до конфлікту, що знаходить своє вираження в пуанті. Нагадаємо, що пуант має місце також і у жанровій структурі таких жанрових моделей, як анекдот, повчальний приклад, новела. У середньовічному жанрі *exemplum* пуант, як правило, вибудовувався на основі антонімічних констант: "верх" – "низ", "високе" – "низьке", при чому перший компонент опозиції зазвичай набував яскраво вираженої позитивної оцінки, оскільки пов'язувався зі стихією трансцендентного. Починаючи з часів високого Середньовіччя – Відродження в європейському культурному ареалі змінюються складові опозиції: об'єктом першочергової уваги виявляється сфера земного буття індивідуума. Відтак і у фразках Д. Братковського пуант зосереджений на образі світу, "котрий постає як зіткнення протиріч, в якому добро перетікає у зло, розумність у абсурд і навпаки" [5].

Усю багатоманітність пуантів, представлених у віршах збірки, можна подати у вигляді наступних типів: філософські узагальнення, мораль у формі паремій або ж схожі на них, де персонажами фігурують звірі (схожість із середньовічним тваринним епосом), а також пуанти представлені як запитання – відповідь чи то сама відповідь навіть без вказівки на її автора.

Домінуючим є перший тип пуанту, що являє собою коротке, традиційно дворядкове, судження, філософську сентенцію, що звучить як своєрідна відповідь на конфліктні ситуації, які порушуються в творах.

Так, у фрашці “Трубачі” увагу зосереджено на соціальній опозиції багатий – бідний. У багатого в прерогативі їсти смачніше, а для бідного – “щоб бачніше з’їдали”, аби якісь крихти зі столу перепали і їм. Мораль твору звучить як правова доктрина, дотримання якої спроможне вирішити важливу соціальну проблему: “Їж, пий, як трубиш, скільки хочеш, кумцю, А прецінь бідних завше май у думці” [3, 129].

Цікаве авторське трактування біблійного сюжету представлено у вірші “Страшний суд”, мораль якого набуває містичного звучання: “В ті ночі черви з ями утікають, А нас і в ямі легко відшукають” [3, 111].

Оригінальним бачиться реалізація моралізаторської сентенції даного різновиду в творі “Через губу – риза, чужа то є Крися”. Заголовок фразки є паремією, які доволі часто в окремих віршах слугують пуантом, в основній частині традиційно представлено змістову складову з обов’язковою бінарною опозицією, а ось мораль не лише гостра сентенція, що підсумовує конфлікт, а й авторська інтерпретація заголовної паремії: “Не руш чужого, не тикайся сміло, Здоровий будеш в душі і на тілі” [3, 105]. Таким чином, заголовок і моралізаторська сентенція становлять своєрідне обрамлення.

Наступний тип моральних сентенцій представлений у вигляді прислів’їв або їх авторського потрактування, як-от: “Баране раджу з вовком не тягаться, Хвоста одірве, то будеш скрадаться!” [3, 49], “Гість – то невільник, так приказка вістить, Вовку безпечніш в своїм домі-лісі” [3, 79], “Немає панства, не шукають миші, Кота немає, то ганяють миші” [3, 125]. Фразки з такими пуантами характеризуються значно більшим сатирично-викривальним імперативом, оскільки автор апелює до народних традицій і знань, безапеляційного джерела мудрості. Прикметно, що інколи завершальний текстовий пасаж фразок, який в експліцитному вигляді презентує чітку моральну настанову читачам, за ідейно-смісловим навантаженням є значно ширшим за зміст самого твору. Це пояснюється тим, що прислів’я в перифрастичній формі виражають дидактичний звід правил, якими має керуватися людина в своєму житті, тому під їх потрактування підпадає чи не будь-яка життєва подія.

Варто виокремити ще один тип пантового закінчення, це твори, у яких узагальнена моралізаторська думка реалізується у вигляді питання і відповіді або лише відповіді. Так, наприклад, у фразці “Жовнір до жовніра” автор вкотре піднімає актуальну тему солдатчини і аби домогтися гостровикривального сатиричного ефекту використовує прийом градаційного нагнітання, що знаходить вирішення через діалог двох жовнірів. Кожне запитання і відповідь на нього підвищують емоційно-сміслову домінанту твору, пуант же являє собою відповідь одного з героїв на останнє запитання, однак відповідь ця, на відміну від попередніх доволі жартівливих, є гнівним маніфестом і пересторогою

для правлячих кіл: “Кажуть, заплата дня судного буде, А тих, що сеймик рвуть, чорт як потузить, То ми тоді лиш візьмем по заслугі” [3, 133].

До даного різновиду пуанту варто віднести і вірші, у яких моралізаторська сентенція – це слова персонажа, що з'являється в тексті фрашки аби лише виголосити пуант, і залежно від його соціального становища, панівного чи безправного, ця сентенція набуває різного емоційного колориту. Так, у творі “Про одного суддю” успішне завершення судової справи має залежати не від таких дрібниць, як-то хороший день, а за словами автора пуанту Патрона запурука виграшної справи в наступному: “Як хочеш ти правно водиться, Зирни на міха, а не на дрібниці” [3, 111].

Окрім заявлених конститuentів, а саме антонімічних опозицій і пуантів, ключову роль у творенні стихії комічного відіграють мотиви, які спроможні викликати сатирико-гумористичну реакцію потенційного реципієнта. Діапазон таких сатирико-гумористичних мотивів є доволі широким, усі вони, на думку О. Трюхан, “підпорядковані одному художньому задуму письменника – продемонструвати гріховність і занепад оточуючого суспільства...” [11, 80]. Попри це, весь їх спектр можна звести до найпрезентабельніших, серед яких мотив суспільної несправедливості, моральної деградації, недосконалості світу, невірності, мотив смерті. Назву збірки можна тлумачити двояко, на перший погляд її можна трактувати як поетичне намагання письменника пізнати всю багатогранність світу через його окремі деталі, однак прочитання творів відкриває справжній зміст заголовку – показати потворність світу, його звиродніння і деградацію. Саме завдяки заявленим мотивам Д. Братковський якнайпереконливіше реалізує заявлений імператив.

У контексті назви збірки та її ідеологічного завдання осягнути світ як цілісну універсалію крізь призму морально-етичних пріоритетів важливим бачиться мотив невірності/зради в сім'ї. Адже якщо світ – це макрокосмос, то сім'я мислиться як мікркосмос, це проекція того, чим і як живе всесвіт. Власне через зубожіння світу в збірці немає жодного зразка позитивно маркованого подружжя, більше того, Д. Братковський у різних віршах головними персонажами робить то чоловіків, то жінок, розвінчуючи їх крізь призму сатирично-викривальної стихії. Традиційно автор не виокремлює позитивно чи негативно маркованих персонажів лише з позицій гендерного ракурсу, для нього вони рівноцінно гріховні. Навіть роблячи заголовними, а відтак негативними, героями представника тієї чи іншої статі, він не намагається виробити співчутливу тональність по відношенню до дискримінованого персонажа, оскільки аналіз віршів назаявлену тематику увиразнює позицію автора: немає зразкових чоловіків і жінок, вони лише конкурують у своїй ницості. Попри це письменник куди уважніше придивляється до образу жінок, не дарма можна скомпонувати цілий цикл про них. Однак навіть наголошуючи в заголовках на жіночих

доброчесностях, наприклад, “Тиха”, “Добра”, “Покірна жінка”, автор у самому творі ніби демонструє зворотній бік її натури. Така акцентуація видається недаремною, Д. Братковський підсвідомо апелює до контрастного зіставлення авторського потрактування образу жінки з традиційним, народним баченням жіночої іпостасі.

Наскрізно крізь усю збірку проходить і мотив моральної деградації суспільства, причому і тут письменник не ієрархізує героїв, представників різних соціальних прошарків. Нагадаємо, що світ для автора категорія цілісна, тому й градація за мірою гріховності відсутня. Так, автор ніби персонально звертається до урядників усіх рангів (“До хорунжого”, “До вїта” тощо), апелюючи до їх професійних гріхів. Моральні вади всіх, хто є частиною Речі Посполитої увиразнює сейм, як керівний орган держави. Деградація суспільства виглядає навіть до певної міри виправданою на фоні того фарсу, що зветься сеймом (“Про сеймик”). Прикметно, що автор себе не позиціонує поза критикованим суспільством, він є теж ураженою цією деградацією складовою. Зокрема про це йдеться у фразці “Тут – на латці лата, а завтра – гарна шата”, де пуант ніби дає відповідь на питання: хто є причиною суспільних бід? Відповідь самокритична: “Хто ж він? Мовчіте! Ми це: я і ти то!” [3, 151].

Кількісно значиму проблемно-тематичну групу становлять вірші, яких об’єднує мотив “поклоніння золотому тельцю”, і хоча його можна було б розглядати в аспекті попереднього мотиву, але автор у більшості випадків не розмежує його з мотивом продажності. Письменник прагне вповні показати, що є гроші для його сучасника: вони найкращі ліки, які дозволяють “мило бутись” (“Ліки в дорозі”), вони причина світової тривоги, “бо біда й тривога без міха буває” (“Світ”), їх наявність запорука виборів до сейму (“Бенкет на сеймику”), вони підтверджують розум у неука, оскільки “хто із грошима, то в нього наука” (“Як судить світ”) тощо. Традиційно автор не опозиціонує себе як не причетного до цих суспільних вад. Підтвердженням цього є фрашка “Автор до себе”, і хоча в ній письменник виводить лише узагальнюючу сентенцію “Хвалити будуть, поки вина стане, Не стане ж, будуть ганить тебе, пане” [3, 59], проте нею він застерігає і себе: і від надміру високої суспільної думки про себе, зумовленої щедрим частуванням, і від суспільної неслави, причина якої, як правило, у відсутності грошей.

Цей мотив увиразнює мотив суспільної несправедливості, і якщо попередні, як правило, реалізовувалися в рамках однієї проблемно-тематичної домінанти, то щойно заявлений прослідковується в широкому тематичному діапазоні. Перш за все, письменник звинувачує саму країну з її усталеним порядком. Так, у вірші “Машкари”, персоніфікуючи Польщу, Д. Братковський лаконічно, але точно передає загальний настрій у країні і подає в пуанті простий рецепт одужання: “Скинь каптур, вбогих вділи необлудно І темінь зникне, немов на полудень” [3, 135].

Такий же заклик міститься і в творах “Трубачі”, “Люблін”, ними письменник показує справжній стан речей у країні на прикладі її провінцій, переконуючись у тотальному її занепаді. Окрім несправедливості на рівні багаті/бідні, у збірці хоча і поодинокі розкривається тема національної диференціації. Так, українці традиційно були приречені на бідність, а відтак втрачали і можливість бути обраними до сейму аби впливати на вирішення політичних проблем, тому й маємо висновок: “Міх – це Франтішек, а вбозтво – Кіндрат, Той – пан політик, а простий – псу брат” [3, 93]. Не оминає Д. Братковський і соціальної диференціації, роблячи героями своїх фрашок представників різних соціальних прошарків, особливо знедолених, але з-поміж усіх автор акцентує увагу на безправному становищі жовнірів. Моральна сентенція фрашки “Про жовнірську зарплату” є узагальнюючою для всіх творів, які структуруються навколо мотиву соціальної несправедливості: “Кожен невинну вовк овечку душить” [3, 145].

Усі вище згадані мотиви ніби підсумовує мотив недосконалості світу. Письменник більшість таких творів називає однотипно – “Світ”. Якщо увище аналізованих віршах піддані сатиричному викриттю проблеми світу були по частинах розглянуті і причина їх полягала в соціальних, гендерних, естетичних протиріччях, то твори цієї мотивної групи не містять бінарної опозиції. Д. Братковський цими фрашками виносить невтішний вирок усьому світові: “Усе непевне бачу в тобі, світе...” [3, 125]. Тому логічним завершенням аналізу мотивної парадигми можна вважати мотив смерті, за допомогою якого автор доводить всю облудність і марність людських прагнень досягти багатства, соціальних вигод тощо. Як вирок, якого не уникнути, як підсумок усієї збірки звучить фрашка “Все упадає”: “Агей, і мури, бачу, упадають, Потужні замки також здобувають. Тверде каміння перетреться в землю, Ти ж хочеш бути вічно, людське плем’я!” [3, 183]

Таким чином, стихія комічного реалізує сатирично-викривальний характер збірки Д. Братковського “Світ, по частинах розглянутий”. Іманентна природа комічного детермінована такими провідними конститuentами, як бінарна опозиція, пуант або моральна сентенція та мотив, а сатиричний сміх фрашок націлений на розхитування суспільно-світоглядної парадигми тогочасся.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бай Ю. Стилістична своєрідність поезії Данила Братковського / Ю. Бай // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. – 2013. – Т. 2. – С. 11–14.
2. Борев Ю.Б. Комическое./ Ю.Б. Борев. – М. : Искусство, 1970. – 269 с.
3. Братковський Данило. Świat po szczęści przezyrzany. Світ, по частинах розглянутий / Данило Братковський. – Фототип. вид. – Луцьк, 2004. – 463 с.
4. Калантаєвська Г.П. Філософсько-етичне поняття і бачення світу в поезії Данила Братковського / Г.П. Калантаєвська // Філологічні трактати. – 2009. – №1. – С. 29–36.

5. Кралюк П. Образ світу в поезії Данила Братковського [Електронний ресурс] / П. Кралюк // Волинські новини. – 2015. – 16 липня. – Режим доступу: <https://www.volynnews.com/blogs/ukrayintsiam-brakuje-filosofiyi-rozumu-obraz-svitu-v-poeziyi-danyla-bratkovskoho/>
6. Лозинський І. І смішить, і жалить / І. Лозинський // Польські фразки. – К. : Дніпро, 1990. – С. 5–22.
7. Наливайко Д.С. Бароко [Електронний ресурс] / Д.С.Наливайко // Енциклопедія історії України : в 10 т. / редкол. : В.А.Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А-В. – 688 с. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?termin=Baroko>
8. Нога Г.М. Звичаї тієї з давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII–XVIII століть) / Г.М. Нога. – К. : Стилос, 2001. – 189 с.
9. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха / В. Я. Пропп. – М. : Искусство, 1976. – 183 с.
10. Теоретики барокко // История всемирной литературы : в 9 т. – М. : Наука, 1987. – Т. 4: Литература XVII века. – С. 66.
11. Трюхан О. І. Мотив гріха і покари як провідний у творчості Данила Братковського / О. І. Трюхан // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. – 2014. – Вип. 2. – С. 78–87.

Стаття надійшла до редакції 1 жовтня 2017 року